

ՄՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Նաիրա Բալայան

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ*

ORCID ID: 0000-0003-3530-3434

nairamelsiki@gmail.com

DOI: 10.54503/1829-0116-2024.2-179

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ, ՏՈՒՆ, ՀԱՎԱՏ. ԷԴՈՒԱՐԴ ՊՈՅԱՃՅԱՆԻ «ՀՈՂ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ*

Բանալի բառեր - Այնճար, տարածական տեղախախտում, տարագիր գրող, իմագալոգիական սկզբունք, յուրային և օտար, խորհրդանշան:

Հոդվածի քննության նյութը լիբանանահայ գաղթօջախի բանաստեղծ, արձակագիր Էդուարդ Պոյաճյանի «Հողը» (1948) ժողովածուն է: Պոյաճյանի արձակի պատումում տարագրությունն է՝ կորույսյալ հայրենիքի ողբերգության, հայրենակիցների՝ ազգային արմատներից կտրված լինելու համատեքստում: Այն գեղարվեստորեն կառուցված է Մուսա լեռան հերոսական ժողովրդի բնագաղթի և Լիբանանի Այնճար գյուղաքաղաքի հիմնադրման պատմական ողիսականի շուրջ: Խորհրդային Հայաստանում Պոյաճյանի գրականության արգելանքով պայմանավորված՝ նրա գրական ժառանգությունը սկսվել է մասամբ քննվել 1990-ականներից. դեռ լայն ուսումնասիրված չէ հատկապես հոդվածի նյութ ծառայող այս ժողովածուն:

Հոդվածը բաժանված է երեք ենթամասերի, որոնցում քննվում են Պոյաճյանի ժողովածուի տարածական և ժամանակային հատույթներում տառապելով գոյատևող տարագիր հայերի գեղարվեստականացված կերպարները: Առաջին մասում Այնճար տեղափոխման համապատկերում ցույց է տրվում տարագիր գրողի՝ որպես իր հայրենիքի ու նրա մարդկանց ցավերի գեղարվեստական վավերագրողի ինքնակայացման բնույթը: Երկրորդ մասում իմագալոգիական և հերմենևտիկական սկզբունքներով վերլուծվում են պատմվածքների՝ յուրային և օտար հակադրության տարածական լոկուսները, որոնցում դրսևորվում են արմատագուրկ, օտար տարածքում հայտնված մուսալեռցիները: Առաջադրվում է Այնճարի և Մուսա լեռան գյուղի միջև «crossing the shadow-line» (հատման ստվերային սահման) հանդիսացող հայրենիքի լոկուսը, որում հայտնվելը փոփոխություն է դրդում հերոսներին՝ ողբերգականացնելով նրանց գոյությունը: Հոդվածի երրորդ ենթավերնագրի ներքո ներկայացվում է Պոյաճյանի ժողովածուի՝ յուրայինի և օտարի հակադրության խորհրդանշանները: Պարզաբանվում է օտարի՝ արքետիպային տիպ հանդիսացող թուրքի և յուրայինի՝ հայի հակասությունը, որի սահմաններում հստակվում է «Հողը» ժողովածուի հայի դավանած արժեքների սիմվոլիկան: Այն երևան է

* Հոդվածը ընդունվել է տպագրության 19.10.2024 թ.:

գալիս գրեթե բոլոր պատմվածքներում, որոնցում հավատը, ազգային ինքնասիրությունը, հողը, տունը, ծառը և անգամ տնային առարկաները՝ որպես դավանած արժեքներ, խորհրդանշային ձևով են բացատրվում:

Naira Balayan

Ph.D in Philology, asistent professor

Institute of Literature after Manuk Abeghyan of NAS of RA

ORCID ID: 0000-0003-3530-3434

nairamelsiki@gmail.com

MEMORY, HOME, FAITH: THE COLLECTION "EARTH" BY EDUARD POYACHYAN

Keywords: Aynchar, expanding dislocation, writher emigrant, imagological method, own-other, symbol.

The material for analysing the article was the collection 'Land' (1948) by Eduard Poyachyan, a poet and prose writer of the Lebanese-Armenian diaspora. The main theme of Poyachyan's prose is the theme of violently emigration, the tragedy of the lost homeland, in the context of detachment from the national roots of his compatriots. This theme is artistically constructed around the historical odyssey of the emigration of the heroic people who lived at the foot of Mount Musa and later in the village of Aychar in Lebanon. Poyachyan's works were banned in Soviet Armenia and therefore his literary heritage began to be partially studied only in the 1990s, and this collection, which served as material for this article, has not been studied at all. In the first part of the article, against the background of the move to Aynchar, the nature of the emigrant writer's self-identification as a literary documenter of the pain of his homeland and its people is shown. In the second part, using imagological and hermeneutic methods, the spatial loci of the contrast between the own and the other are analysed in the stories that show the people Mount Musa who have lost their roots and find themselves in a foreign territory. A locus of homeland is suggested, 'crossing the shadow-line' between Aychar and the village near Mount Musa, which prompts the characters to change, making their existence tragic. The third part of the article presents the symbols of the contrast between the own and the other in Poyachyan's collection. The contradiction between the archetypal Turk- foreigner and own native- Armenian is clarified, within which the symbolism of the values adopted by Armenians described in the collection 'Soil' is elucidated. It appears in almost all the stories in which faith, national ego, land, house, tree and even household items as sacred values are explained symbolically.

Наира Балажан
кандидат филологических наук, доцент,
Институте литературы имени М. Абегамяна НАН РА
ORCID ID: 0000-0003-3530-3434
nairamelsiki@gmail.com

ПАМЯТЬ, ДОМ, ВЕРА: СБОЕНИК «ЗЕМЛЯ» ЭДУАРДА ПОЯЧЯНА

Ключевие слова: Айнчар, писатель-эмигрант, пространственная дислокация, метод имагологии, свой–чужой, символ.

Материалом для анализа статьи послужил сборник Эдуарда Поячяна «Земля» (1948), поэта и прозаика ливано-армянской диаспоры. Основная тематика прозы Поячяна – тема изгнания, трагедия по утраченной родине, в контексте оторванности от национальных корней соотечественников. Эта тема художественно построена вокруг исторической одиссеи эмиграции героического народа, жившего у подножия горы Муса, а после в деревне Айнчар в Ливане. Произведения Поячяна были запрещены в Советской Армении и поэтому его литературное наследие начало частично изучаться лишь в 1990-е годы, а данный сборник, послуживший материалом для этой статьи, и вовсе в целом не изучен. Статья разделена на три подраздела, в которых рассматриваются художественные образы героев сборника Поячяна, изгнанных армян, переживших страдания на пересечении пространства и времени. В первой части на фоне переезда в Айнчар показывается характер самоидентификации писателя-эмигранта как литературного документалиста боли своей родины и ее народа. Во второй части с использованием имагологического и герменевтического методов анализируются пространственные локусы контраста родного и иностранного в рассказах, в которых показан потерявший свои корни народ Мусалера, оказавшийся на чужой территории. Предлагается локус родины, «crossing the shadow-line» («пересекающий линию тени») между Айнчаром и селом у горы Муса, что побуждает героев меняться, делая их существование трагичным. В третьей части статьи представлены символы контраста своего и чужого в сборнике Поячяна. Проясняется противоречие между архетипическим турком, инородцем, чужим и своим, коренным, армянином, в рамках которой выясняется символика описанных в сборнике «Почва» ценностей, принятых армянами. Оно появляется почти во всех рассказах, в которых вера, национальное самолюбие, земля, дом, дерево и даже предметы домашнего обихода как сакральные ценности объясняются символически.

Ներածություն

1940-60 թթ. լիբանանահայ գաղթօջախի գրական հայտնի դեմքերից մեկը բանաստեղծ, արձակագիր Էդուարդ Պոյաճյանն է, որի գրական վաստակը նորովի և ամբողջական արժևորման կարիք ունի: Պոյաճյանը սփյուռքահայ այն հեղինակներից է, որոնց՝ սերտորեն շաղկապված կյանքն ու ստեղծագործությունները իրենց վրա անմիջականորեն կրում են

Հայոց ցեղասպանության դրոշմը: Լինելով ընդամենը 3 ամսական՝ Պոյաճյանը հերոսական ժողովրդի հետ հայտնվում է Մուսա լեռան բարձունքում: Թուրքական յաթաղանից փրկվելով՝ Պոյաճյանի ընտանիքը, ի թիվս Մուսա լեռան ազատագրված, բայց պարտադրաբար իրենց հողը լքած հայրենակիցների, չորս տարիներ անցկացնում է Եգիպտոսում՝ վրանների տակ: Պատերազմից հետո զրկյալ մանկության տառապանքները վերջանում են, և նա վերադառնում է դեպի տուն՝ Խըտր-պեկ գյուղ (Ազգային առաջնորդարան, 1966): Պոյաճյանի կյանքի շրջադարձային փուլը սկսվում է 1930 թ., երբ նա դառնում է Լ. Շանթի և Ն. Աղբալյանի աշակերտը Բեյրութի Համագգայինի Հայ ճեմարանում: Այս շրջանում (5 տարի) նա ոչ միայն կրթվում է, նաև սկսում աշխատակցել սփյուռքահայ հայտնի պարբերականներին՝ «Ազդակ Շաբաթօրեակ»-ին, «Նայիրի»-ին, «Հասկ»-ին, «Ակօս»-ին եւ «Ազդարար»-ին, 1962ին՝ նաև «Բազին»-ին: 1935 թ. նա արդեն մինչև կյանքի վերջ իրեն նվիրում է ուսուցչությանը՝ դասավանդելով լիբանանահայ սփյուռքի ուսումնական տարբեր հաստատություններում: «Հասցուց սերունդներ, որոնք կապուեցան հայ գրականության եւ մշակոյթին պաշտամունքի աստիճան փարելով ազգային մեր արժեքներուն: Ունեցաւ աշակերտներ, որոնք տիպար ուսուցչի եւ տաղանդաւոր գրողի իր կերպարն ու ժառանգութիւնը կեանքի ուղեցոյց դարձրուցին» (Պերպերեան, 2014: 2): Ուսուցչության բազմազբաղ տարիներին Պոյաճյանը դարձավ նաև իր բնագաղթված ժողովրդի, հիմնականում տղամարդկանց հերոսական կամ առօրեական նկարագիր վրձնողը, իրական մարդկանց գեղարվեստականացված դիմանկար ստեղծողն ու պատմության մեջ պահպանողը: Պոյաճյանի արձակի պատումում տարագրությունն է՝ առկախված ազգային և ոգեղեն արժեքներով, կորուսյալ հայրենիքի ողբերգության, ազգային արմատներից կտրված լինելու համատեքստում: «Հայրենի կորուսեալ հողին ու անով շաղախուած հայ մարդոց, անոնց շնչաւորած ազգային ու տոհմիկ արժեքներուն եւ խորհուրդներուն ինքնատիպ երգիչն է Մուսա Լեռան Խտըր-Պէկ գիւղի ծնունդ Եդուարդ Պոյաճեան» (Պերպերեան, 2017):

1944 թ. Պոյաճյանը սկսում է հրատարակել իր բանաստեղծությունների, պատմվածքների, էսսեների ու դիմանկարների ժողովածուները: Թեպետ վաղ ստեղծագործական երկերի առանցքում տարագրության մարդն է ու մարդկայինը, այդուհանդերձ հողի, հայրենիքի թեմայով հստակորեն առանձնանում են նրա երեք՝ «Հողը» (1948), «Տոմար տարագրի» (1963) և հետմահու տպագրված «Ծննդավայր կորուսեալ» (1984) ժողովածուները:

Մուսա լեռան հերոսական ժողովրդի տարագրության և Լիբանանի Այնճար գյուղաքաղաքի հիմնադրման ռդիսականի յուրատեսակ գեղարվեստական վավերագրություն է հատկապես «Հողը» ժողովածուն, որի

քննությանն է նվիրված սույն հոդվածը: Քանի որ Խորհրդային Հայաստանում Պոյաճյանն արգելված գրող էր, նրա գրական ժառանգությունը սկսվել է ուսումնասիրվել միայն 1994 թ. հետո, երբ տպվել է «գործերի ծաղկաքաղը՝ «Ընտրանի»-ն» (Բեքմեզյան, 1996: 108): Այս առումով Պոյաճյանի գրական գործերի լայն ուսումնասիրության չենք հանդիպել. նյութի մշակվածության աստիճանը ցածր է, հատկապես հոդվածում քննվող «Հողը» ժողովածուն գրեթե չունի բազմակողմանի քննաբանություն: Սույն հետազոտության խնդիրն է ուսումնասիրել «Հողը» ժողովածուն, ցույց տալ օտարության մեջ հայտնված տարագիր գրողի հոգեբանական նկարագիրը և դրանից ածանցվող ստեղծագործական մոտիվների հիմնական ուղղվածությունը: Հոդվածի գիտական նորույթն այն է, որ իմագոլոգիայի, հերմենևտիկայի, պատմահամեմատական մեթոդների, Պոյաճյանի ժողովածուն քննելու գրականագիտական որոշ եզրերի ու հնարքների կիրառմամբ (օր.՝ The shadow-line, նորովի ընկալման հնարք (отражение)) հոդվածում փորձ է արվում համակարգելու հեղինակային՝ օտար և հայրենի լոկուսների, հայի և թուրքի հակասականության, ժամանակի և տարածության եռաչափ մոտեցումները, ներկայացնելու ժողովածուի պատկերների՝ հողի, տան, ծառի և այլ առարկաների խորհրդանշանների օգտագործման միտումները:

Այս իմաստով՝ հոդվածի արդիականությունը պայմանավորված է Միլտոքի գրականության շնորհալի արձակագիրներից մեկին՝ Պոյաճյանին վերաարժևորման և նրա «Հողը» ժողովածուն նորովի, երբևէ նման ձևով քննված չլինելու հանգամանքներով:

Այնճարը՝ որպես տարածական տեղախախտման գեղարվեստականացված լոկուս

Եղեռնից հետո Պոյաճյանների՝ հայրենի գյուղ վերադարձը վերջնական չէր: 1938 թ. վրա է հասնում հերթական աղետը. Ֆրանսիան Թուրքիային է զիջում այն հողերը, որոնց՝ որպես իր բնօրրանի վրա դարեր շարունակ ապրում էր հայ ժողովուրդը: Տարագրության երկրորդ ալիքից ևս անմասն չի մնում Պոյաճյանը: Կրկին ու արդեն հիմնովին բռնագաղթի ճանապարհն է բռնում Մուսա լեռան վեց գյուղերի մնացած ժողովուրդը. «1939 թուականի յուլիս 17-ին կը սկսի Մուսա Լեռան գիւղերու պարպումը: Եւ՝ դարձեալ գաղթականութիւն, երբ տակաւին նախորդ գաղթականութեան յիշողութիւնը թարմ էր բազմաչարչար գիւղացիներուն մտքերուն մէջ: Մուսալեռցիին՝ արցունքը աչքերուն, կը բաժնուէր իր հայրենի դարաւոր գիւղերէն ու լեռներէն: Ֆրանսական բանակին հսկողութեան տակ գիւղացիները քանի մը ժամէն կ'անցնին Քեսապի մօտէն ու կը մտնեն Սուրիա: Յուլիս 23-ին Մուսա Լեռան գիւղերը արդէն իսկ պարպուած էին իրենց բոլոր բնակիչներէն» (Ճանապգեան ա, 2024): Շուտով ժողովուրդը հասնում Լիբանան, ուր ի վեր-

ջո հաստատվում է, ապրում դաժան, անմարդկային պայմաններում, բայց գոյատևում ու հիմնում հայկական Այնճար գյուղը¹: Դաժան, անմարդկային պայմաններում շուրջ տասը տարի այս ժողովուրդը դիմանում է տարբեր զրկանքների՝ սովի, համաճարակի, անջուր կենցաղավարությանը: «Նախնական տարիներուն բնութեան դաժան պայմանները, սնունդի եւ ջուրի տաճնապը ծանր կացութիւն ստեղծեցին: Գաղթականներուն մէկ մասը մնաց Այնճար՝ անձուկ եւ մահասարսուռ պայմաններու մէջ, իսկ մաս մըն ալ, գլխաւորաբար՝ հիւանդ մանուկներ եւ ծերեր, հիւրընկալուեցան Պեքալի շրջակայ գիւղերու <...> գիւղացիներուն կողմէ» (Ճանապազեան ա, 2024): Եվ զարմանալի չէ, որ երկար տարիների գոյութենական կովի ընթացքում օտար հողի վրա տարագիր մարդկանց դիմագծերը սրանում են, խեղվում արատներից, և ժամանակատարածական հատույթում ողբերգականանում են մարդկային կյանքերը: «Անլուր հայրենախտի կայան է Այնճարը:...Իր հովը կը ծեծէ մեզ, իր արեգակն ու փոշին՝ կը խեղդեն: Հոս ժամանակը հոգեվարք ըսել է և տարածութիւնը գերեզման», - գրում է հեղինակը «Հրաշալի պանդուխտներ» պատմվածքում (Պոյաճեան², 1948: 142)

Այս միջավայրում հայրենի հողի բացակայությունը հայ գրողի համար խոչընդոտ չէ՝ ներկայացնելու գրականությունը խոր ու բազմակողմանի շերտերով (Աղապաշեան, 1965: 1-2). տարագիր գրողը դառնում է այդ ամենի գեղարվեստական վավերագրողը և թվացյալ սովորական, առօրեական հոգսերը հմտորեն շաղկապում համազգային խնդիրներին: Գրելը, ստեղծագործելը նրա համար դառնում են ինքնակայացման, եսի կերտման ճանապարհ, որով պայմանավորվում է նաև իր ժողովրդի լինելիությունը³:

¹ Այս օրերին մասին պատմությունը վկայում է սա: «Այն օրերուն, երբ մուսալեռցիք դաժան օրեր կ'անցընէին Պասիթի մէջ, ֆրանսական իշխանութիւնները աշխատանք կը տանէին աւարտելու նոր բնակավայրի մը գնումը Մուսա Լերան ժողովուրդին համար: Մուսալեռցի դեկավար եւ սուրիական խորհրդարանի անդամ Մովսէս Տէր Գալուստեան մեծ դեր կ'ունենայ նոր կայքի ապահովման մէջ եւ փաստօրէն կը դառնայ անոր հիմնադիրը: Կ'ապահովուի Այնճար անունով ընդարձակ կիսանապատային դաշտը, Լիբանանի Պեքա դաշտին արեւելեան կողմը, սուրիական սահմանին մօտ, լիբանանեան արեւելեան լեռնաշղթայի ստորոտին: Երբ ամէն կարգադրութիւն կ'աւարտի, մուսալեռցիք Պասիթէն նաւով նախ կը փոխադրուի թրիփոլի, ուրկէ շոգեկառքով՝ Ռայաք, եւ վերջապէս՝ բեռնատար ինքնաշարժներով՝ Այնճար, 4 սեպտեմբեր 1939-ին: Եւ ահա կը սկսի Այնճար գաղթակայանի նոր պատմութիւնը» (Ճանապազեան ա, 2024):

² Այսուհետ կնշվեն միայն էջերը:

³ Գրելու մեծագույն ցանկության և կյանքի անձուկ պայմանների հակասությունը Պոյաճեանին շատ է մտահոգել: «<...> կուզեմ որ գրական վիճակս յստականայ եւ մտնէ նիւթական օժանդակի իր դերին մէջ <...>: Այնճար պզտիկ հող մը ունիմ եւ խրճիթ մը-մէկ սենեակ: <...> Ճիգս, իրենց եղբայր, 6-7 տարուց ծանր տաճնապով պարտեզի մը եւ քիչ մը աճած տնակի մը հասնելս է. միայն գրականութեան կարենալ նուիրելելու երջանկութիւն մը տեսնելով այդ յաջողութիւնէս անդին» (Համաստեղ, 2003: 399)

«Տարագիր գրողը, որը արմատներից զրկված է և հարկադրված հարմարվելու դրանց բացակայությանը, արտագաղթի վերապրած ցնցումից հետո գիրը համարում է ոչ միայն կենդանի տարածք ձևավորելու, այլ նաև որպես «ես»-ի ինքնադրսևորման, կառուցման կամ վերակառուցման հնարավորություն» (Быраева 2006: 64): Այն, որ Պոյաձյանը իր հայրենիքի ու նրա մարդկանց ցավերի գեղարվեստական վավերագիրն էր, փաստվում է և՛ «Հողը» ժողովածուի միջոցով, և՛ նրա ժամանակակիցների հաստատումներով (Միրանի, 2021): Եղեռնի, Մուսա լեռան հերոսամարտի և արդեն երկրորդ բռնագաղթի թարմ հիշողությունները գրողին դրդում են դիմելու ասելիքը ստեղծագործաբար դրսևորելու ձևին. տարագիր գրողի համար «գրելը դառնում է վայր՝ ապրելու համար» (Said, 2000, 377):

Պոյաձյանի տարագիր գրականության մեջ՝ «Հողը» ժողովածուում, կարող ենք պնդել, տարագրության ներկայացումը ինքնին է՝ առանց օտար միջավայրի ներգործուն միջամտության¹: Եվ այդ «<...>Տարաբնակություն է, որ հայրենահան մարդուն անցեալ ու ներկայ կեանքերուն միջեւ նախ անդարձութեան տարածք մը կը ծաւալէ, ապա նաեւ ամէն օր անոր կ'առթէ օտարականութեան հաճախանքը» (Թիւֆէնքճեան, 2021: 103): Տարագրության տարածաժամանակային կերպը կարծես բևեռացած, կղզիացած իրականություն է, որում հերոսները՝ կտրված հայրենիքից ու իրենց սնող հողից, իրենց գոյությունը վրանների տակ մի կերպ պահպանելով, մնացած են դեռ անխառն հայկականությամբ, առանց օտար երկրի ձուլվելու պարտադրանքի, բայց օտարության մեջ անհետանալու վտանգին դեմ հանդիման: «Նույնը տեղի էր ունենում հազարավոր հոգիների մոտ՝ տարագիր մարդիկ, անհայրենիք ու անհանգրվան, որոնք վերադարձի փափագը սրտներում՝ մաշվում, քայքայվում ու աննյութանում են հեռու ավանների մենության գիշերներում» (Կարապենց, 1970: 57) Բռնագաղթված հայ ժողովրդի նկարագիրը նույն ողբերգականությամբ Եղեռնից հետո է շարունակվում: Օտար հողը՝ Այնճարը, Պոյաձյանի հերոսի այն տեղախախտված տարածքն է, ուր նա արմատներ չի կարողանում գցել, որովհետև «Այնճարի լոյսը փուշի պէս կը մտնէ աչքերուս մէջ, ժանգի պէս կը բռնէ չորս կողմը ուղեղիս. այս օդը որո՞ւն թռքերուն դպաւ և ջուրը որո՞ւն ծարաւութեան» (70):

¹ Եթե տարագիր այլ ժողովուրդների գրականությունը տարբերակվում է նրանով, որ օտար երկրի գրական շրջանակի հետ շփումը և մերձեցումը ավելի սերտ է, հատկապես եթե գաղթ եղել է դեպի Եվրոպա կամ Ամերիկա (Eagleton et al, 1990), ապա տարագիր հայերի գրականությունը (տարագիր ռուս գրականության համատեքստում), տարբերվում է մյուս ժողովուրդների գրականությունից (Livak L, 2022, Димитриев, 2024: 325): Նույնը կարող ենք պնդել վերոնշյալ վայրերի հայ գաղթօջախների գրականության մասին: Այնինչ, կարծում ենք, լիբանահայ 30-50-ական շրջանի գրականությունը եղել է առանց օտար ազդեցության ակներև դրսևորումների:

Այս օտար Հողը տարածք է, որի վրա ապրում է ժողովուրդը՝ առանց հոսուն ժամանակի գիտակցության. տեղախախտված տարածքում տարվա եղանակների հերթագայմամբ մարդկանց կյանքում ոչինչ չի փոխվում. նոր կյանքի սկզբի խորհրդանշան գարունը նույն մոայլության շարունակումն է: «Մնանկացած գարնան մուտք: Ամպի պատառներ, կրծոտուած, ծամուած. Լորձունքոտ: Երկնքին վրայ՝ ճառագայթներու դերասանություն» (150-151):

Այնճարը՝ օտար «հող», և հայրենիքը՝ որպես «մելանխոլիկ սուբյեկտի» տարածք

Որպես «հողի տնքոցը լսող» և «հողի կարօտն անանց պահել ձգտող հոգի»¹, Պոյաճյանը «Հողը» ժողովածուի կոմպոզիցիայում առանձնահատուկ խորհրդապատկերայնություն է հաղորդել հենց հողը բառ-նշանին՝ դարձնելով այն պատկեր-կերպար, որը անընդհատական ներկայություն ունի գրեթե բոլոր պատմվածքներում: Ժողովածուն հստակ միտումային կառուցվածք ունի. հայրենի հողի ձոնով՝ «Մեր հողին կարօտով» վերնագրով էսսեատիպ պատումով է բացվում ժողովածուն: Ըստ էության՝ այս ժանրային նախապատվությունը ևս տարագիր գրականության առանձնահատկություններից մեկն է. «Պարտեզները», «Տուները», «Այնճարին մեկ տղան», «Դանի» էսսեատիպ պատմվածքներում հեղինակը իր պատումի անմիջական հաղորդակից է դարձնում ընթերցողին՝ շնորհիվ էսսեի հատկությունների՝ «ազատ կոմպոզիցիա, անայուժեություն, դիպվածների միացության զուգորդայնություն, մտածողության պատկերավորություն, հեղինակի տպավորության ենթակայություն և զգացմունքայնություն, բաց վերջաբանը, որում հեղինակը հրավիրում է ընթերցողին դառնալու միասին մտածող» (Кознова, 2011: 75):

Ժողովածուի առանցքային խորհրդանիշի՝ հայրենի հողի մասին հիշողությունը, հողի սերը ու կարոտը, հողից բաժանման ողբերգությունը իրենց մեջ ամփոփող, այսինքն՝ հող պատկեր-խորհրդանշանը կրող հերոսները ժողովածուի համատեքստում միաժամանակ և՛ փոխլրացնում են իրար, և՛ մնում որպես առանձին պատկեր-կերպարներ: «Հողի մարդոց ներաշխարհը պեղող ու շնչուորող պատմվածքների» (Պերպերյան, 2017) ժողովածուն Պոյաճյանը, ըստ էության, որոշ իմաստով դարձրել է Եղեռնից փրկված, բայց արմատագուրկ մարդկանց գեղարվեստական դիմաշար-վավերագրություն՝ գրելով նաև կենդանի մարդկանց մասին: «Պոյաճեան, այլոց շարքին, գրեց ու դրսևորեց նաև հօրս կերպարը՝ իբրեւ «Այնճարի մեկ տղան»՝ Սեդրակը, որուն համար հպարտ էր հայրս, որ ի տարբերութիւն իր եղբայր-

¹ Սույն ձևակերպումները Ս. Դանիելյանը տվել է Համաստեղին և Կարապետյանին. Վստահորեն կարող ենք այն վերագրել նաև Պոյաճյանին (Դանիելյան, 2022:178):

ներուն, դպրոց չէր տեսած» (Միրանի, 2021): Տարագրությունից հետո նոր իրականության մեջ հայտնված իրական մարդկանց նախատիպ ունեցող գեղարվեստականացված նմանակները գալիս են փաստելու Պոյաճյանի՝ կերպարներ կերտելու գեղարվեստական վարպետության, էսսե-պատմվածք-վավերագրություն ժանրերի միախառնման հաջող փորձարկման մասին:

Ժողովածուի գրեթե բոլոր պատմվածքներում հիմնական գործողությունն ու նկարագրությունը միայն գլխավոր հերոսների շուրջն է ծավալվում. պատմվածքների վերնագրերի մի մասը կա՝ մ նրանց անունով է, կա՝ մ նրանց է նկատի առնվում՝ «Դանի», «Նկար Դուկաս», «19^{երորդ}», «Ինք եւ ծխամորճը»: Գլխավոր հերոսների ամբողջական բացահայտման, հոգեբանական բազմակողմանի նկարագիրը պարզելու համար Պոյաճյանը հետևողականորեն կիրարկել է կառուցվածքային հնարքներ՝ կոմպոզիցիոն շրջանակներ, բառերի, արտահայտությունների կրկնություններ («Տուններ»), պատումների խճանկարային միահյուսումներ («Սանդիկը», «Իր տետրակին մեջ»), «տեքստ տեքստում» կառույցներ («Մեռել մը եւ հուղարկավորութիւն», «Հրաշալի պանդուխտներ»): Բայց բոլորի ընդհանրությունները Հողի մարդկանց՝ ազգային ինքնության, պատերազմի, սպանդի ողբերգության բովով անցած ու մաքրագործված կամ խեղված անհատականությունների, մինչև անգամ ազգային ցավոտ բացահայտումն է: «Իր պատմուածքները՝ նոյնքան ինքնատիպ, տիպարներ ու բարքեր, կեանք ու մանաւանդ տառապանք քրքրելու ախորժով մը, զինք կը մղեն իր գիւղին հոգեպատկերը բերել գրականութեան, անոր մէջ մեր ժողովրդի անցեալ, ժամանակակից ու ներկայ ապրումները, տազնապները, ցեղային արժանիքները, մութն ու լոյսը, ցաւն ու երջանկութիւնը փնտռելու համար» (Թեղեղյան, 1977: 266)

Ժողովածուի հող խորհրդանշանի տրամաբանական վերջակետը դառնում են «Հրաշալի պանդուխտներ» հակասական, հեզնական վերնագրով վերջին պատմվածքի վերջին տողերը, որ ամփոփում են այս ժողովածուի հեղինակային մտադրությունը. օտար հողում տարագիր մարդու և հողի հետ նրա պարտադրված կապը հեղիեղուկ է, դատապարտված անգոյության. «Կը մրճահարեն հոս մարդը, կը մրճահարեն գերեզմանը, Հողը» (153):

Տարագիր գրողը, օտար տարածքում ստեղծագործելու և ինքնության փնտրտուքի ճանապարհին, օտարվելու վտանգին զուգընթաց, կանգնում է նոր իրականության առջև: Նրա գրականությունը կապված է «օտարացման փիլիսոփայական ֆենոմենի հետ՝ մարդուն գոյությունից, մշակույթից, կրոնից, ինքն իրենից բաժանելու գործընթացի, իմաստի կորստի, իրականության «վերագտնման» հետ» (Быраева, 2006: 53-54): Երկու ձևով է օտարացման գնում տարագիր գրողը՝ հայրենիքից և հայրենի մշակույթից: Այս ճանա-

պարհը նա անցնում է դանդաղ կամ արագ, բայց ամեն պարագայում առաջ են գալիս երկու տիպի տարածական բնութագրում, ընդ որում՝ սրանք պատկերվում են նորովի ընկալման հնարքով (остранение)¹.

1. **Նկարագրական տարածություն՝ որպես օտար մտնելով** (անսպասելի և անսովոր եղանակով է պատկերվում աշխարհագրական օտար տարածքը): Սա Պոյաճյանի Այնճարն է՝ անսպաստային, անջուր և անհարազատ, որտեղ «Ժողովուրդը պիտի տառապի, տքայ, քրտնի. պիտի պառկի դեղին ու թունդ ճահճատենդի մեջ և հեծեճճ անսահման տարողութեամբ բառեր» (69):

2. **Ժամանակատարածական ընկալումից դուրս՝ մեղանխողիկ սուբյեկտի տարածք**, փոխաբերական ձևերով մտնելով (Бытцева, 2006: 56): Պոյաճյանի ժողովածուի մեջ սա հայրենի գյուղն է, այնտեղի տունը, որի փոխաբերությամբ ընդգրկում է երկինք-երկիր ճանապարհին՝ ակնարկելով հողի մեջ խրված արմատների ամրությունն ու երկնքի խաղաղությունը: «Ու երբ մենք պիտի երթայինք մակերեսներու վրայէն հորիզոնական ճամբով, ան (տունը-ՆԲ) սկսած էր աճիլ ուղղահայեաց կերպով դէպի երկինք ու վար, դէպի երկիրը պապենական երկրին: Մենք ալ կ'աճէինք առաջ դէպի երկինք ու դէպի կեդրոնը հողին. տարագրութիւնը փոխեց աճելու մեր եղանակը» (34): Պոյաճյանի հերոսների համար նույն նշանակությունն է ստանում նաև ժողովածուի պատումում իբրև մետաֆորային լոկուս հանդես եկող Խորհրդային Հայաստանը: «Ինչպե՞ս էր Հայաստանը զօրաւոր լոյսի մը պէս թարթիչներուն վրայ» (132): Հայաստանը իդեալականացված հայրենիքի՝ այն իրականի և երևակայականի տեղանքն էր, որի նշանակությունը համեմատելի է անհամեմատելիների հետ²: «Եթէ ըսեր «Հայաստանի պէս գեղեցիկ աղջիկ մը», ըսել ուզած կ'ըլլար՝ անըմբռնելիօրէն գեղեցիկ աղջիկ մը: Ուժին և գեղեցկութեան գերադրական չափանիշն էր, որ ունէր անմահ հոտաղը՝ Հայաստանով» (28):

«Հողը» ժողովածուում վերոնշյալ երկու տարածքները միաժամանակյա գոյությամբ իրար պայմանավորում են, բայց և հակասության մեջ են: Հայրենիքը՝ որպես լքյալ տարածք, տարագիր մարդու համար դառնում է լոկուս-կղզի՝ վերածվելով «crossing the shadow-line»-ի (հատման սովերային սահման)՝ որպես փակ տարածքի. հիշողության հայրենիքը դառնում է հատման սահմանային գիծ Այնճարի և Մուսա լեռան գյուղի միջև: ««The

¹ Նորովի ընկալման հնարքը գրական երկում ծանոթ երևույթների նորովի ներկայացումն է այնպես, ինչպես դրանք առաջին անգամ տեսնում է անծանոթ մարդը (Տուրիշևա, 2017: 198):

² Պոյաճյանին 1954 թ. գրած նամակում Հայաստանի մասին գրելիս Համաստեղը այն անվանում է «Հայաստան մը որ մեզի համար երկնքի չափ հեռու է, «կայ ու չկայ», հեքեայ մը» նկատի ունենալով իրենց երկուսի արգելված մուտքը Հայաստան (Համաստեղ, 2003: 98):

shadow-line»–ը անսովորի և սովորականի այն սահմանն է, ժամանակային ու տարածական լոկուսը, որտեղ տեղի է ունենում որևէ կոնկրետ մշակույթի և այդ մշակույթի արժեքների և գիտելիքների օտարացումը» (Bock, 1989, 2):

Հեղինակի՝ տարածական շրջանակների հանդեպ մտածական նախընտրությունը ակնհայտ է «Հողը» ժողովածուում: Այս մասին անուղղակիորեն վկայվում է նաև ինքնակենսագրականում. «Ծննդավայրիս տունը մօտ է եղած Եկեղեցիի, սահմանակից՝ գերեզմանատան, դրկից՝ արեւի, աստղերու, անսահման երկնքի. ըսել է՝ Աստուծոյ» (ընդգծումները՝ Ն.Բ.) (Թեօլեօյան, 1977: 266): Հատկապես «Մեռել մը եւ հուղարկավորութիւն», «Ինք եւ ծխամորճը», «Պարտեզներ», «Հրաշալի պանդուխտներ» պատմվածքներում «The shadow-line»–ը հերոսների՝ իրական տարածքի հանդեպ զգացողությունների և հիշողության, երևակայության միջի տարածքի հատման սովերային գիծը ակնառու է:

Ժողովածուում իմագալոգիայի մեթոդով կարելի է ընդգծել Հող պատկերի հետ կապված լոկուսային հակոտնյաներ՝ **հայրենիք=մելանխոլիկ սուբյեկտի տարածք և իրական, աշխարհագրորեն օտար տարածք**:

Մելանխոլիկ սուբյեկտի տարածքը իր հերթին երկու լոկուս է ենթադրում (Byraeva, 2006)՝ **իրական**, նյութական՝ Արևմտյան Հայաստանի Մուսա Լեռան գյուղերը և **դիսկուրսային** (խոսույթային), որը հերոսների մտքում է և երևակայության մեջ՝ զանազան ձևեր առնելով, իդեալական հատկանիշների ձեռքբերմամբ: «Մեռել մը եւ հուղարկավորութիւն» պատմվածքում հերոսը մահանում է փոքրիկ վերքի վարակից, ու հարևան-ընկերը զարմանում է՝ իր երկրում նման բան չկար (124): Հայրենիքի իդեալականացումը հատվում է օտար տարածքում անհետքեր վախճանին:

Եթե «Յաջորդը», «Պանդուխտ մեկը» պատմվածքների հերոսները խմիչքով են մոռանում երկու տարածքների հատման սովերային սահմանում հայտնված լինելը՝ տարագրության ողբերգականությունը, ապա «Մեռել մը եւ հուղարկավորութիւն» պատմվածքում գլխավոր հերոս Հաննիսը, որից «ապրուստին տեսական հոգ մը, անմաքուր ջուրերու տգրուկ՝ ծծած էր անկէ ամէն առողջութիւն ու կեանքի փայլ» (115), հավատում է հայրենիքի՝ նյութական, աշխարհագրական տարածքի վերափոխվելուն: «Հաննիս կը հաւատար մինչեւ վերջ դէպքերու մօտաւոր յեղաշրջումի մը, պատերազմի ու քաղաքական նպաստաւոր դասաւորումներու, մանաւանդ երկնային անշեղ արդարութեան մը մեր ազգին նկատմամբ, եւ այս բոլորին որպէս նուազագոյն հետեւանք՝ ժողովուրդի վերադարձին, դէպի ծննդավայրի կապուտակ լեռնալանջերը» (117):

Իմագալոգիական սկզբունքի համաձայն՝ նյութական տարածքում մարդկանց ղեկավարողը վատագույն արատներն են. հերոսները ազահ են,

ընչաքաղց ու ինքնառնչացման գնացող: «Իր տետրակին մէջ» պատմվածքի հերոսը Մանասն է, որի արտաքինն ու ներքին էությունը համաձուլ էն: «Երկար տարիներու ճամբու մը վրա, Մանասի դէմքը նմանեցաւ հարբուխներու մէջ ճմրթկուած հին թաշկինակի» (92): Դրամ երագող, աղքատ ու շատ կծծի այս մարդը եղել էր զինվոր, հետո խանութպան ու ամեն ինչից առավել կարևորում էր դրամը, որը խնայում, կուտակում էր տարիներ շարունակ, համագյուղացիների վարկերը մի քանի անգամ ավել գրանցում իր պարտքերի տետրում ընդհուպ Եղեռնը՝ մինչև իր սպանությունը:

Ժողովածուի մտավոր (մենթալ) տարածքում հերոսները հաճախ արտաքննապես տգեղ են, բայց այս դեպքում հայրենի հողի վրա ապրելը, հետո հայրենի բնության ու հողի կանչը տարագրության ժամանակ հերոսին փոխում են, վերադարձնում իր ազգային արմատներին, ներշնչում հայ լինելու հպարտ գիտակցություն՝ հասցնելով նահատակ հերոսի փառքի: «19-երորդը» պատմվածքի հերոս Արմենը «Տգեղ էր, տձեւ էր, կոպիտ էր: Մառած կերպարանք մը ունէր. պաղ, անճոռնի, բրածոյ երեւոյթ մը. մոայլ, աններդաշնակ, դիմագծութիւն մը: Քիթը կը լայննար ու կը կախուէր՝ քիթը՝ թրջուած կարմիր սպունգի մը պէս: Աչքերը կլոր էին ու սուր» (80): Հերոսի անունը հեղինակը միտումնապաշտությամբ է ընտրել՝ ինչ-որ առումով Արմեն անվան մէջ կարծես խտացնելով հայ ազգի հավաքական նկարագիրը: Ոճական բացառիկ նկարագրությամբ է Պոյաճյանը ներայացնում այդ տգեղ արտաքինին ուղեկցող նույնքան վանող ներքին էությունը: «Արմեն ազգական չունէր...Զէրօ մըն էր, աջ ու ձախ կողմը թշվառութիւն:...Իր հոգեկան շրջապատը՝ արդէ՛ն ամայի, արդէ՛ն մութ, արդէ՛ն ցուրտ: Իր ներքին մթնոլորտը լեցուն էր սեպ, չոր, անապատ առանձնութիւններով, անջրդի, խուպան, ամլացեալ ու դժպիհի խորհուրդներով» (80):

Սակայն հենց այս կերպարին, որը ֆիզիկական տգեղության, հարբեցող հոր, տան անբարենպաստ պայմանների պատճառով դուրս էր նետված ընտանիքից և հասարակությունից, հեղինակը փոփոխում է՝ ֆիզիկական ու էութենապես մերժելի տղային հոգևոր վերագարթումի համատեքստում դարձնելով ազգային ինքնությունը հպարտությամբ բարձրաձայնող նահատակ հերոսի: Ըմբոստության ու քաջության ձոն են պատմվածքի վերջին տողերը. այդ տղան, որ ամենից անտեսվածն էր ու հասարակությունից մերժվածը, վեր է հառնում անձնական նեղությունից, գիտակցում իր ցեղի ըմբոստ լինելը, Մուսա լեռան ապստամբների ժառանգ լինելը: «Միտքը խթանող ցավը, որ հայրենիքի կորուստն էր, ինքն իր ներսում ստեղծելու էր պատկերը այն ցանկալի իրականության, որ այլևս չկար և որ ըմբոստ հակադրություն էր միտվում անհարազատ միջավայրի հետ» (Ավետիսյան, 2021: 20): Եվ Արմենը վրիժառությամբ սպանում է մի քանի

ասկյարների, թուրք պաշտոնյային, սիրած աղջկա՝ Զվարթի մորը, որի թողությունամբ բռնաբարվել էր Զվարթը ապագա թուրք ամուսնուց, ու չի փախչում.«-Հայ մը պիտի կախէք,- ըսաւ համարձակ. երբ պիտի կախէին զինք» (89):

Այնճար-նյութական օտար աշխարհի և հայրենիք՝ մտավոր-երևակայական-իդեալական տարածքի հատման սահմաններում տարագիր գրողը փորձում է պահպանել ազգային ինքնության բաղադրիչները: «Գաղթական գրողը գոյատևում է երկու (կամ ավելի) աշխարհների միջև, փնտրում է կյանքի փիլիսոփայական իմաստը՝ չխախտելով հայրենի մշակութային ավանդույթը, իր խնդիրն է տեսնում միջմշակութային բուռն փոխանակումներով պահպանել մայրենի լեզուն և մշակույթը» (Первухина, 2020: 205): Պոյաճյանի հերոսների մտաշխարհում տարածական ձևախախտումը սկզբում երկաստիճան տարածականությամբ է՝ այստեղ/Այնճար-այնտեղ/հայրենիք կամ Մուսա լեռան գյուղեր: Բայց ժողովածուի տարածական պատումում այն հետզհետե դառնում է եռաստիճան համակարգ՝ **այստեղ-այնտեղ-ամեն տեղ**¹: «Հրաշալի պանդուխտներ» պատմվածքի հերոսը՝ իր թողած տան մտասնեռանքով տառապող Զըրբը, հեռանում է Այնճարից, գնում բնակվելու մի վայրում, որը իր հայրենիքի սահմանին մոտիկ է (ամեն տեղ) (145): Հերոսների զարգացմանը զուգահեռ տարածականությունը վերափոխվում է այլ ձևի եռաստիճանության՝ այստեղ-այնտեղ-ոչ մի տեղ: Տարագիր հերոսների՝ անապատային Այնճարում ողբերգական հիշողություններով ապրելը, ողբերգական մահերը՝ «Մանդիկը» պատմվածքի հերոսուհի Աննայի խորհրդանշային սանդիկի հետևից ծովը նետվելը, «Մեռել մը եւ հողարկավորութիւն» պատմվածքի հերոս Հաննիսի անհեթեթ մահը (ոչ մի տեղ) և այլն դրդում են համոզման, որ տարագիրների՝ հայրենիք վերադառնալուն սպասելը սին հույսեր են, և հետևաբար նրանց ճանապարհը ավարտվում է ոչ մի տեղում: «Մարդ իր երկրէն դուրս ոսկի ըլլայ՝ թիթեղ չ'արժեր», - եզրակացնում է «Հրաշալի պանդուխտներ» պատմվածքի Խաչ աղբարը (153):

Եթե տարածական տեղախախտումը առաջացրել է **յուրային/օտար, մոտ/հեռու, հայրենիք/օտար աշխարհ** հակոտնյաները, ապա պատմական դեպքերի և իրական մարդկանց գեղարվեստական մեկնաբանությունները ժողովածուի մեջ ժամանակաբանական շրջանակների մեջ են տեղավորված՝ **անցյալ/ներկա/ապագա**: Ժողովածուի մեջ հիմնականում ներկա-անցյալ հակադրությունն է. ներկան մոայլ է, ծանր կորուստներով ու ողբերգական շեշտերով, իսկ անցյալը երկճյուղ է՝ տառապանքի ու ցավի, սպանութ-

¹ Տարագիր գրականության տարածական և ժամանակային եռաստիճան համակարգի մասին մանրամասն գրում է Բուզեկան (Буцаева, 2006: 59):

յունների ու կեղեքման տարիներ և հովվերգական, դրախտային հայրենիքում ապրելու չհաշվվող օրեր: Թվում է՝ ապագա չկա, քանի որ տարածական համակարգը վերջանում է ոչ մի տեղով, բայց երկու պատմվածքում ժամանակաբանական շրջանակի ապագան, թեպետ իդեալականացված, սակայն կա: «Պանդուխտ մեկը» պատմվածքում գոհաբանական վերադարձի աղոթքը հեղինակը վերաձևակերպել է. «Վարժապետերը կնձռոտ պիտի չըլլան, հայ գրողներու ձայնը պիտի բարձրանայ, պիտի մարտին անոնց գրքերը, պիտի մաքրուի անոնց լեզուն. հիւանդ նաներ, գաղտուկ բաներ, ծուռ և անհասկնալի բաներ պիտի չգրեն: Անոնց ձայնը անարատ պիտի ըլլայ ու պիտի հասնի հեռաւոր սարերու կատարին, անտառներուն մէջ, ձորերուն մէջ, անդունդներուն մէջ» (42): Իսկ «Ինք եւ ծխամորճը» պատմվածքում գաղթական Արթինը, որի «անգոյք, անսնտուկ, անանկողին մարմինը բիւրեղի պէս թափանցիկ էր, հոգին՝ յադ թափանցիկութեան ետին, մէջտեղէն բացուած Սուրբ Գիրք» (127), «Աստուծոյ և Հայաստանի» կամքով գնում է դեպի Հայաստան՝ դեպի ապագա՝ «գոյգ աստղերու վերագիւտի մը համար» (132):

Յուրայինի և օտարի հակադրության խորհրդանշանները

Պոյաճյանի՝ «Իրականության հետ ունեցած բոլոր հարաբերությունները իմաստավորվում են հայրենիքի սիրո, հայ մարդու, հայրենի հողի արժևորման մակարդակում» (Բեքմեզյան, 1996: 108): Այս առումով «Հողը» ժողովածուն դիտարկելու դեպքում ոչ առաջնային, բայց հիմնային նշանակություն է ստանում յուրայինի և օտարի՝ հայի և թուրքի հակադրությունը, ինչ ոչ բոլոր պատմվածքներում է առկա: Պոյաճյանի ժողովածուում Եղեռնի և դաժան տեսարանների նկարագրություններ անմիջականորեն գրեթե չկան: Թերևս միայն եղեռնագարկ տարագրի մեծ ուղերձներով առանձնացող «Այնճարի մեկ տղան» պատմվածքում գաղթի միջական նկարագրություն կա. պատկերավոր գիշերվա խորքերում տեսանելի է Եղեռնի ուրվականը: «Աստուած խճմտանք մը պէտք էր ունենար. չունեցաւ. բայց հայոց պատմութիւնը ունեցաւ մեծ գիշեր մը եւս, հսկայ՝ գիշեր մը: Երկինքներուն շուրջ տաճկցած հրեշտակներ կը ցատկոտէին, իսկ հրեշտակ եղած հայ պանդուխտներ օտար հողի մը ազատութեան վրայ կը դառնային գիշերային անխմանալի շուրջպար մը. օ՛, այդ շուրջպարը» (68):

Մի քանի այլ պատմվածքներում Եղեռնի արձագանքները ներկա են թուրքի՝ ոչ գործուն տիպարով՝ միայն հակիրճ, բայց դիպուկ որոշ նախադասությունների, արտահայտչաձևերի հպանցիկ անդրադարձներով: Տարագիր այս գրականության մեջ դրանք էլ ունեն կարևոր առանցքային նշանակություն օտարի՝ թշնամու, և յուրայինի հարաբերության ողբերգականությունը ցույց տալու համար: Թուրքի իմագոտիպի (օտարի կրկնվող կեր-

պար) ճանաչողության ելակետները Պոյաճյանի ժողովածուում գրեթե ոչ մի նորություն չեն ավելացնում հայ գրականության մեջ ընդունված բնութագրումներին, բայց հաստատում են թուրքի՝ թշնամու՝ օտարի ընդունված պատկերայնությունը. նա կրկին բարոյականության բոլոր օրենքները ոտնակոխ է անում. մարդասպան է, ավերող, բռնաբարող, հայրենիք գողացող: «Իր տեսրակին մեջ» պատմվածքում Մանասը, որ խանութպան եղած ժամանակ համագյուղացիներին թալանում էր, և ըստ էության՝ հայի պատվական տեսակը չէր, իր պարտքերի տեսքում, որ իր կյանքի գիրքն էր և որի մեջ ամփոփված են ոչ միայն այս կյանքի նյութականությունը, այլև հիշողությունը, թողնում է նման տողեր թուրքի մասին. «Թուրքը տալիք է հային <...>: Տալիք է հող, պարտեզ, տուն, պատիւ, արիւն, ոսկի» (112): Պոյաճյանի հերոսների՝ թվացյալ հպանցիկ, բայց համակողմանի ասելիքը թուրքի հանդեպ հասնում է այդ պատկերի համընդգրկունության: Այս համատեքստում նրա թշնամին՝ թուրքը, որոշակի արքետիպային բնույթ է ստանում: «Արքետիպային դրսևորումների մասին է խոսում այն հանգամանքը, որ օտարի՝ հիմնականում թշնամու կերպարները հայ գրականության մեջ վերածվում են կարծրատիպերի՝ էությամբ ու բովանդակությամբ մնալով նույնը՝ թեև փոխվում են ժամանակները և հանգամանքները» (Քալանթարյան, 2021: 316):

Թեպետ թուրք բառը քիչ է շրջանառվում «Հողը» ժողովածուի մեջ, բայց անգամ այդ մի քանի կիրառման մեջ երևան է գալիս հեղինակային պծգանքը նույնքան ատելի Այնճարի համեմատությամբ: «Այնճարն ալ հողն էր տաճիկ անբանի մը, միասեռական հոգիով աղբի մը, ուրիշներու կին եղող պարծանքի մը» (46):

Իմագոլոգիայի հիմքում ընկած յուրային-օտար հակադրության սկզբունքն ունի երկարժեքության իմաստ՝ երկու կողմերի միաժամանակյա բնութագրություն: Ի տարբերություն թուրքի բնութագրումների սակավության, հայի որակական բնորոշումները հաճախադեպ են: Հերոսները, որոնք միշտ չէ, որ դրական գծերով են հանդես գալիս, իրենց խոսույթներում միշտ հային հատկանշում են լավագույն որակներով, անգամ վերիբրական համեմատություններ անում: «Այնճարի մեկ տղան» պատմվածքի հերոսի՝ Պոյաճյանի գաղափարակիր Մեդրակի համար «Հայը, ահա, Քրիստոսի պէս աղուոր է, աղուո՛ր» (73), անգամ բացասական գծերով Մանասի («Իր տեսրակին մեջ») համար «Հայը սուրբ բան մըն է, սուրբ ուրախութիւն մըն է, մեծ, գաղտուկ ուժ մըն է. հայը ա՛զգ է, հա՛յ է» (102): Ըստ հեղինակի՝ հայը միայն խաղաղություն չունի, թեպետ դրա համար նա ուժն ու քաջությունն ունի. «Ժայռերը, մեր լեռներուն անսպառ մացառներն ու աղոթքի հեզ կոչնակները ըսած էին անշուշտ դարերով որ հայը քաջ կ'ըլլայ և քրիստոնեան բարի» («Մեռել մը եւ հուղարկավորութիւն») (117):

Իմագոլոգիական՝ յուրային-օտար հակադրության մյուս հիմունքի համաձայն՝ Պոյաճյանի պատմվածքներում «օտար-յուրային՝ հակադրության մեջ օտարի վարքագծին զուգահեռ բացահայտվում են յուրայինի դավանած արժեքները» (Քալանթարյան, 2021: 316): Այս պարագայում արդեն հստակվում է «Հողը» ժողովածուի յուրայինի՝ հայի դավանած արժեքների սիմվոլիկան, որ երևան է գալիս գրեթե բոլոր պատմվածքներում: Տարագիր գրականության հիմնական մոտիվների նմանությունն թույլ է տալիս խոսելու «<...> ինքնակենսագրական արձակին բնորոշ հատկությունների, արտագաղթի գրողների՝ որպես մեկ խմբին բնորոշ հասկացությունների մարմնավորման մասին **հիշողություն, տուն, հավատ**» (Резник, 64): Խորհրդանշանների բազմաշերտայնություն և դրանց իմաստասիրական մեկնություններ կան հատկապես «Տուները», «Պարտեզները», «Սանդիկը», «Դանի» պատմվածքներում. նրանցում հավատը, ազգային ինքնասիրությունը, տունը, ծառը և անգամ տնային առարկաները՝ որպես դավանած արժեքներ, խորհրդանշային ձևով են բացատրվում:

Պոյաճյանի հերոսները, որ սպանդից փրկված օրերի ողբերգական շղթայի մեջ մերթընդմերթ հանդիմանում են Աստծուն, բողոքում նրան դաժան ճակատագրի համար և պահանջում իրենց հասանելիք հողը, հիմնականում պապենական մեծ հավատով են կապված իրենց եկեղեցուն և Աստծուն¹: «Դանի» պատմվածքում համանուն հերոսը «Մեծ, հզոր, համատարած կեանքին շղթայած է իր պզտիկ, աննշան գոյությունը<...>. գնդասեղած նաեւ, իր բուռ մը հոգին՝ տիեզերքի բովանդակ հոգիին» (23):

Յուրայինի և օտարի հակադրության մեջ կենտրոնաձիգ տեղ է գրավում տան խորհրդանշը²: Տունը հոգևոր անխզելի հարաբերության մեջ է իր տիրոջ՝ հայի հետ, իսկ թուրքը այդ տան գրավողն է, որը նյութական և հոգևոր ոչ մի կապ չունի այդ տան հանդեպ: «Հրաշալի պանդուխտներ» պատմվածքում տան սիմվոլիկան հենց այս հակասության մեջ է: Տարագրության մեջ տառապող Խտր-Պէկցի Զըրբը, որի հիշողության կենտրոնում անդունդի եզրի իր խարխուլ տունն էր, ավելի մտահոգվում էր իր՝ հայի անվան մաքրությամբ, թե իր գյուղը գրավող ու այնտեղ բնակվող որևէ թուրք պիտի մտածեր, թե ծույլ հայ է ապրել անդունդի պոնկին ու տունը չի սար-

¹ Բռնագաղթվածների մեծ հավատի մասին է վկայում նրանց վրանային եկեղեցու հիմնումը. «Այնճարի մեջ առաջին տարիներուն, հաւատարիմ՝ իրենց աննկուն հաւատքին, համայնքը իր եկեղեցական արարողութիւնները կը սկսի կատարել սեւ մեծ վրանի մը տակ, որ կը կոչուի վրան-եկեղեցի» (Ճանպարհան Բ, 2024):

² Տան խորհրդանշի մասին մեծածավալ ուսումնասիրություններ կան, որից մեկը՝ այլ թեմայով, հոդվածի հեղինակինն է (Բալայան, 2023). Թեմայի այս ընդգրկման մեջ դա երկրորդական է, ուստի դրան և մյուս խորհրդանշանների տեսական հիմքին չենք անդրադառնա:

քել, իսկ «ամենէն աւելի ա՛յդ է որ կը նեղէ զինք» (144): Եթէ, օրինակ, Մուշեղ Իշխանի պատմվածքներում «..Ոչ միայն ինքն ու իր ազգն են տարագիր, այլև պատկերված տները...» (Ավետիսյան, 2021: 24), ապա Պոյաճյանի ժողովածուի մեջ տները արմատներով խրված են հողում, ձուլված են հայրենիքին. տունը «ոգի է ու ցեղային կեանքի դրոշմ» (33), տունը «տարիներու, դարերո՛ւ արդինք է. քանի մը սերունդներու արեան հոլովույթին» (34): Պոյաճյանը համարում է, որ հայերը ունեն տան ամենից ուժեղ հասկացողությունը, և այդ պատճառով նրանց տները կենդանի տիպարներ են: «Տուներ՝ որոնք նախ և առաջ ջի՛ղ ունէին, ունէին ցեղային բնագոյ, ունէին երգ, երաժշտութիւն: Կրնային յետոյ սիրել, ասել, պժգալ. կրնային աճիլ, նուազիլ, թեւ առնել՝ եթէ ուզէին, հաշմանդամ ըլլալ՝ եթէ կամենային» (34):

Ծառի խորհրդանշանը, եթէ այլ պատմվածքներում ունի միայն երանգային գրչահարվածներ, ապա «Պարտեզները» էսսեատիպ պատմվածքում, որը ձոն է ծառերին ու հայրենի բնությանը, այն իշխող դիրքում է: Անանուն երիտասարդ հերոսը, որը կարոտախտով է հիշում իր ծննդավայրի սքանչելի բնությունը, երագող իմաստասեր է, ծառի և հայրենիքի շաղկապվածության վկայողը: «Ծառը կ'ուզէ երկինք: Ծառը կուզէ կ'ուզէ հող, ծառը կ'ուզէ հայրենիք» (139): Ծառը բնութագրելիս դիմելով նորովի ընկալման հնարքի՝ հեղինակը չի սահմանափակվում միայն այս կապի հարատևության պնդումով. այս կապի անկապտելի օղակը մարդն է՝ իր հողի, իր երկրի վրա արարողն ու այդ երկու խորհրդանշան-պատկերները հավերժացնողը: «Եվ ով որ կը հաւատայ, թէ ինք ծառ մը կրնայ տնկել հայրենի սահմանէն դուրս կամ ընել բան մը՝ նախ հայ չէ և յետոյ չի պատկանիր ոչ մէկ ազգի: Որովհետեւ ամէն իրական ծառ կ'ուզէ նոյն հողին վրայ դարերու աշխատանք, դարերու քրտինք և լոռութիւն» (139): Բռնագաղթված մարդու հիշողության մեջ այրող ձևակերպմամբ է երևակվում ծառի և հողի, տան ու գերեզմանի փոխաբերական նշանակությունը: «Զէ՛ր սիրեր իր հողը: Կը պաշտէ՛ր զայն: Գիշեր մը ամենամեծ ուժով և ինքնիրմով ողողուած՝ համբուրած էր ամէն մարդ գերեզմանները, յետոյ տունը, թոնիրը, ծառէ՛րը, ծառէ՛րը ու պաղ քարը ճամբու եզրին» (71):

Յուրահատուկ սիմվոլիկայով են օժտված նաև կենցաղային-առօրեական առարկաները, որոնց նորովի ընկալման հնարքով Պոյաճյանը տվել է այլ բնորոշումներ, այլ մեկնաբանություններ՝ հերոսների պատմության մեջ վճռորոշ դերի նշանակությամբ: Պատմվածքում աղ ծեծելու գործիքը՝ սանդիկը, ստանում է ծիսական բնույթ. ամեն օր սանդիկում ծեծած աղ և հաց ուտող աղքատի համար այն ընտանիքի բարօրության խորհրդանշանն է, ու տանից այն թեկուզ ժամանակավորապես հեռացնելու՝ ուրիշի վերցնելու դեպքում ընտանիքը կործանվում է: Սանդիկը զոքանչի վերցնելուց հետո

«Վերապրող այս չորսը (հայրը, մայրը, որդիները) ծոյլ, ջղային ու թեև միշտ բարի, բայց ա՛լ ջարդուած տրամադրութեամբ երագողներ են. պատրանաւոր հոգիներ» (57): Սանդիկը ապրող տան, իր հողի վրա արարող, կայուն հայ ընտանիքի խորհրդանիշ է: Օտարի ձեռքը դիպչելիս այն պղծվում է՝ աղճատելով ընտանիքի՝ հայ հանրայթի դիմագիծը:

Եզրակացություն

Էդուարդ Պոյաճյանը՝ որպէս բռնագաղթված ժողովրդի ներկայացուցիչ, ունի տարագիր գրողի այն հատկանիշները, որոնցով ընդհանրապէս կամ մասնակիորէն բնութագրվում են տարբեր ժողովուրդների տարագիր գրականության գրողները: Նրա «Հողը» ժողովածուն այս իմաստով դարձել է տարագրության գեղարվեստականացված մեծ պատում, որի հերոսները ն՝ փոխրացնում են իրար ու շարունակում հեղինակի միտումները, ն՝ առանձին դիմանկար-վավերագրություններ են դառնում՝ ժանրային ու ռճական առանձնահատկությունների, կոմպոզիցիոն տարրերի, խորհրդանշանային համակարգի շնորհիվ:

Պոյաճյանի ժողովածուի պատումի եռաչափ տարածական և ժամանակային հատույթներում կորուսյալ հայրենիքի ողբերգությամբ գոյատևող արմատագուրկ հայերի գեղարվեստականացված կերպարները ապրում են յուրային և օտար հակադրության տարածական լոկուսներում: Այնճարի և Մուսա լեռան գյուղի միջև «crossing the shadow-line» (հատման ստվերային սահման) հանդիսացող հայրենիքի լոկուսում հայտնվելը փոփոխության է դրդում հերոսներին՝ ողբերգականացնելով նրանց գոյությունը:

Պոյաճյանի ժողովածուի՝ յուրայինի և օտարի հակադրության խորհրդանշանները ներկայացված են նորովի ընկալման հնարքով: Օտարի՝ արքեպիսկոպիս տիպ հանդիսացող թուրքի և յուրայինի՝ հայի հակասությունը, ճիշտ է, Պոյաճյանի ժողովածուում գրեթէ ոչ մի նորություն չի ավելացնում հայ գրականության մեջ ընդունված բնութագրումներին, բայց հաստատում է թուրքի իմագոտիպի (օտարի կրկնվող կերպար) ընդունված պատկերայնությունը: Այդ հակասության սահմաններում հստակվում է «Հողը» ժողովածուի՝ հայի դավանած արժեքների սիմվոլիկան: Այն երևան է գալիս գրեթէ բոլոր պատմվածքներում, որոնցում հավատը, ազգային ինքնասիրտյունը, հողը, տունը, ծառը և անգամ տնային առարկաները՝ որպէս դավանած արժեքներ, խորհրդանշային ձևով են բացատրվում:

Գրականության ցանկ

1. **Ազգային առաջնորդարան**, Էդուարդ Պոյաճեան, 13 հոկ., 1966. ԵՂՈՒԱՐԴ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (մահ՝ 13 Հոկտեմբեր, 1966) - Armenian Prelacy (մուտք՝ 02.10.2024):

2. **Աղպաշեան Հովհ.**, Միյուտքահայ գրականության «Հողագրկության մասին», *Յառաջ*, 1965, թիվ 6, 14 նոյ., էջ 1-2:
3. **Ավետիսյան Ս.**, Ինքնության խարիսխը Մուշեղ Իշխանի գեղարվեստական համակարգում, Մուշեղ Իշխան, Միջազգային գիտաժողովի զեկույցներ, 2021, էջ 20-30:
4. **Բալայան Ն.**, Գոյապաշտությունը և աբսուրդի տարրերը Հրաչ Զարդարյանի «Արևոտ տան մեջ» պատմվածքում, *Էդվարդ Զրբաշյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու*, 2023, էջ 251-271:
5. **Բերմեզյան Ա., Կրկին Եդ. Պոյաճեանի հետ**, Բնօրրան, 1996, № 3-4, էջ 108–110:
6. **Դանիելյան Ս.**, Ազգային եւ օտարի զուգահեռները Կարապենցի պատմության ծրագրերում, Հակոբ Կարապենց, միջազգային գիտաժողովի զեկույցներ, 2022, էջ 174-180:
7. **Թիֆինքեան Վ.**, Տարաբնակ մարդը Մուշեղ Իշխանի թատերախաղերում մեջ, Մուշեղ Իշխան, Միջազգային գիտաժողովի զեկույցներ, 2021, էջ 102-110:
8. **Ճանապգեան Յ.**, Մուսա լերան պարպումը, Այնճար Հայաւանի ծնունդը, Արեւելք, 17.09.2024 // <https://arevelk.am/articles/mvousa-leran-parpvoumy-ayntchar-hayauani-tsnvoundy> (մուտք՝ 05.10.2024):
9. **Ճանապգեան Յ.**, Այնճարի Երեք Հայ Յարանուանութիւնները Եւ Գործունեայ Միութիւններն Ու Կազմակերպութիւնները. Արեւելք, Արեւելք - Արևելք լրատուական (arevelk.am) (մուտք՝ 05.10.2024):
10. **Թեօդէօլեան Մ.**, Դար Մը Գրականութիւն 1850-1950, Բ. հատոր, Կահիրե, Հուսաբեր տպ., 1956, 534 էջ:
11. **Կարապենց Հ.**, Անծանոթ հոգիներ, Վաշինգտոն, «Ատլաս», 1970, 57 էջ:
12. **Համաստեղ**, Նամականի (կազմ.՝ Մ. Խաչատրյան), Երևան, Մուղնի հրատ., 2003, 503 էջ:
13. **Միրանի Մ.**, Եդուարդ Պոյաճեան «... Ուղղելու Ծուռը...», *Ազդակ*, 2021, նոյ. 6:
14. **Պէրպէրեան Ն.**, Եդուարդ Պոյաճեան (1915-1966). Հայրենի կորուսեալ հողի ինքնատիպ երգիչը, *Ազատ օր*, 2014, թիվ 20415, էջ 2:
15. **Պէրպէրյան Ն.**, Եդուարդ Պոյաճեան (1915-1966). *Հայրենի կորուսեալ հողին եւ մարդոց արժէքներուն եւ խորհուրդներուն տաղանդաշատ բանաստեղծը*, *Ազդակ*, 2017, հոկ. 12:
16. **Պոյաճեան Ե.**, Հողը, Հալեպ, Նայիրի տպ., 1948, 156 էջ:
17. **Տուրիշևա Օ.**, Արտասահմանյան գրականագիտության տեսությունը և մեթոդաբանությունը: Ուսումնական ձեռնարկ (ռուս. թարգմ.՝ Ա. Զրբաշյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017, 266 էջ:
18. **Քալանթարյան Ժ.**, Imagology կամ պատկերաբանություն (ըստ հայ գրականության օրինակների), Ժամանակների միջով, Ժամանակների հետ, Երևան, ԵՊՀ հրատ, 2021, 390 էջ:
19. **Быраева Л.**, Мифология эмиграции: геополитика и поэтика, *Ent-Grenzen: Intellektuelle Emigration in der russischen Kultur des 20. Jahrhunderts* (3a

- пределами: Интеллектуальная эмиграция в русской культуре XX века), (ed. L. Bugaeva, E. Hausbacher. Peter Lang), Frankfurt am Mein, 2006, 218 с.
20. **Димитриев В.** Эмиграция как литературная судьба и творческая стратегия, НЛО, номер 2, 2024, 321-329.
 21. **Кознова Н.**, Жанр эссе в мемуарах писателей, *Вестник Челябинского государственного университета: Филология*, 2011, 8 (223), вып.51, с 74-78:
 22. **Первушина Л.**, Особенности репрезентации литературы постсоветской славянской эмиграции в США, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/10385/1/L_Pervusina_Osobennosti_reprezentacii_literatury_postsovetsoj.pdf (url` 04.10.2024):
 23. **Резник О.**, Автобиографическая эмигрантская проза 1920-1940-х годов и идеи персонализма, *ВПЛ*, № 27(84) , 58-66// <https://cyberleninka.ru/article/n/avtobiograficheskaya-emigrantskaya-proza-1920-1940-h-godov-i-idei-personalizma/viewer> (url` 04.10.2024):
 24. **Eagleton T.**, Jameson F., Said E., Nationalism, Colonialism and Literature, University of Minnesota Press, 1991, 235 p.
 25. **Livak L.**, Études sur l'histoire culturelle de l'émigration russe en France (1920—1950), Paris, Eur'Orbem Éditions, 2022. 364 p.
 26. **Said E.**, "Intellectual Exile: Expatriates and Marginals". In: The Edward Said Reader. (Ed. by Moustafa Bayomi and Andrew Rubin), New York, 2000, pp. 368–381.
 27. Bock M., Crossing the Shadow-Line: the Literature of Estrangement, Columbus, Ohio State University Press, 1989, 170 p.

References

1. **Azgayin ar'ajnordaran**, Eduard Po'yatchean, 13 hok., 1966.
2. **Aghashean Hovh.**, Sp'yur'qahay grakanut'ean «Hoghazkut'ean masin» ["About Landlessness" of Diaspora Armenian literature] 33, Yar'aj, 1965, t'iv 6, 14 noy., e'j 1-2:
3. **Avetisyan S.**, Inqnut'yan khariskhy' Mushegh Ishxani gegharvestakan hamakargum, [Anchor of identity in Mushegh Ishkhan's artistic system], Mushegh Ishkhan, Mijazgayin gitajhoghovi zekuycner, 2021, e'j 20-30.
4. **Balayan N.**, Goyapashtut'youy' ev absurdi tarrery' Hrach Zardaryani «Arevot tan mej» patmvac'qum [The idealism and the elements of absurdity in Hrach Zardarian's story "In the Sunny House"], E'dvard Jrbashyani c'nndyan 100-amyakin nvirvac' hobelyanakan gitajhoghovi nyut'eri jhoghovac'u, 2023, e'j 251-271.
5. **Bugaeva L.**, Mifologiya emigracii: geopolitika i poetika [Mythology of Emigration: Geopolitics and Poetics], Ent-Grenzen: Intellektuelle Emigration in der russischen Kultur des 20. Jahrhunderts//Za predelami: Intellektual'naja jemigracija v russkoj kul'ture HH veka/. ed. L. Bugaeva, E. Hausbacher .Peter Lang, Frankfurt am Mein, 2006, str. 218. str., s. 51 - 71
6. **Danielyan S.**, Azgayini ew o'tari zugaher'nery' Karapenci patmuac'qnerum [The parallels of the national and the foreigner in the stories of Karapents], Hakob Karapenc, Mijazgayin gitajhoghovi zekuycner, 2022, e'j 174-180:

7. **Dimitriev V.**, Emigracija kak literaturnaya sud'ba i tvorcheskaya strategiya [Emigration as a Literary Destiny and Creative Strategy], NLO, no. 2, 2024, s. 321-329.
8. **Hamastegh**, Namakani [A collection of letters] (kazm.` M. Xachatryan), Yerevan, Mughni hrat., 2003, 503 ej:
9. **Karapenc H.**, Anc'anoť hoginer [Unfamiliar souls], Vashington, «Atlas», 1970, 57 e'j.
10. **Koznova N.**, Zhanr esse v memuarah pisateley [The essay genre in writers' memoirs], Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta: Filologiya, 2011, 8/223/, vip.51, s. 74-78:
11. **Pe'rpe'rean N.**, Eduard Poyatchean (1915-1966). Hayreni koruseal hoghi inqnatip ergichy' [Eduard Boyajian (1915-1966). The original singer of the lost native land], Azat o'r, 2014, t'iv 20415, 13 hok, E'j 2 20415_ocr.pdf (nla.am)
12. **Pe'rpe'ryan N.**, Edoward Poyatchean (1915-1966). Hayreni koruseal hoghin ev mardoc, arjhe'qnerun ev xorhurdnerun taghandashat banasteghc'y' [Eduard Boyadjian (1915-1966): The talented poet of the lost native land and people, values and secrets], Azdak, 2017, hok. 12.
13. **Pervushina L.**, Osobennosti reprezentacii literatury postsovetskoy slavyanskoy emigracii [Peculiarities of Representation of Literature of Post-Soviet Slavic Emigration in the USA] vSShA, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/10385/1/L_Pervushina_Osobennosti_reprezentacii_literatury_postsovetskoy.pdf
14. **Po'yatchean E.**, Hoghy' [The Land], 1948, Halep, tpagrut'yun Nayiri, 156 ej.
15. **Qalant'aryan Jh.**, Imagology kam patkerabanut'yun (y'st hay grakanut'yan o'rinakneri), Jhamanakneri mijov, jhamanakneri het [Imagology (according to examples of Armenian literature), Through the times, with the times], Yerevan, 2021, EPH hrat, 390 e'j:
16. **Reznik O.**, Avtobiograficheskaya emigrantskaya proza 1920-1940-h godov i idei personalizma Autobiographical emigrant prose of the 1920s-1940s and the ideas of personalism, VRL № 27(84), e'j 58-66.
17. **Tchanpazean Y.**, Musa lera parpummy', Ayntchar Hayavani c'nundy' [The capture of Musa Lera, the birth of Ainchar Hayavan], Arevelq // <https://arevelk.am/articles/mvouse-leran-parpvoumy-ayntchar-hayauani-tsnvoundy>
18. **Tchanpazean H.**, Ayntchari Ereq Hay Yaranuanut'yunnery' Em Gorc'uneay Miut'iwnnern U Kazmakerput'yunnery' [The Three Armenian Communities and Active Unions and Organizations of Ainjar], Arevelq. Արևիկայ - Արևիկայ լրատվական (arevelk.am)
19. **T'e'o'le'o'lean M.**, Dar My' Grakanut'yun, B. hator [A Century of Literature 1850-1950], Kahire, Hovsaber tp., 1956, 534 e'j.
20. **Tsirani M.**, Eduard Poyatchean «... Ughghelu C'ur'y'...» [To straighten the crooked], Azdak, noy. 6, 2021.
21. **Turisheva O.**, Artasahmanyany grakanagitut'yan tesut'yuny' & met'odabanut'yuny' [The theory and methodology of foreign literary studies], Usumnakan dz'er'nark/R'us. t'argm.` A. Jrbashyani/, Yerevan, EPH hrat., 2017, 266 e'j.
22. **Tyu'fe'nqtchean V.**, Tarabnak mardy' Mushegh Ishxani t'ateraxagherun me'j [The resident man in Mushegh Ishkhan's plays], Mushegh Ishkhan, Mijazgayin gitajhoghovi zekuycner, 2021, e'j 102-110.

Նաիրա Բալայան – Բ.գ.թ., դոցենտ, ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, Երևանի «Հայրուսակ» համալսարանի Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ և դասախոս:

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը ընդգրկում է Սփյուռքի գրականության, գրականության տեսության և քննադատության հիմնախնդիրները, ինչպես նաև նորագույն և արդի գրականության տարբեր հիմնահարցեր: Հեղինակ է երկու տասնյակից ավել քննադատական հոդվածների և գրախոսությունների, որոնց մեծագույն մասը տպագրվել է գիտական մամուլում: Հեղինակել է ուսումնական ձեռնարկ, խմբագրել գիտական մենագրություն, գիտամեթոդական ձեռնարկներ և ժողովածուներ:

ORCID ID: 0000-0003-3530-3434

nairamelsiki@gmail.com

Наира М. Балаян – кандидат филологических наук, *старший научный сотрудник в Институте литературы имени М. Абега́на НАН РА*, преподаватель и заведующая кафедрой армянского языка и литературы в Ереванском университете "Айбусак".

Научные интересы: проблемы литературы диаспоры, теории литературы и критики, а также различные проблемы новейшей и современной литературы. Автор более двух десятков критических и научных статей и рецензий, автор учебного пособия, редактор научной монографии, научно-методических пособий и сборников.

ORCID ID: 0000-0003-3530-3434

nairamelsiki@gmail.com

Naira M. Balayan – *Ph.D in Philology, Associate Professor, Senior Research Fellow at the Institute of Literature after Manuk Abeghyan of NAS of RA and lecturer, Head of the Chair at the Department of The Armenian Language and Literature at Yerevan Haybusak University. Scientific interests: The problems of Diaspora Literature, Literature Theory and Criticism, as well as various issues of Contemporary and Modern literature. Author of more than two dozen critical and scientific articles, reviews, Author a manual, edited scientific monographs, scientific-methodological manuals and collections.*

ORCID ID: 0000-0003-3530-3434

nairamelsiki@gmail.com